

לעילוי נשמת אביחי בן יחיאל וחוה לוי

שנרצח בדמי ימיו, והקדיש חייו

לפיס א-לוקים ואדם

הפיס * / חובב יחיאלי

א. פתיחה

הפייסות היו חלק בלתי נפרד מעבודות המקדש. לפי המתואר במסכת תמיד, המפרטת את סדר העבודה היומי בבית המקדש, הפייסות קבעו את חלוקת העבודה בין הכוהנים. במסגרת מאמר זה ננסה לדון בפרטי תהליך הפייסות ובמשמעותו.

ב. מקור הפיס

בפסוקי התורה מצינו פיס בהקשר של מקדש, בשעירי יום הכיפורים:

ולקח את שני השעירים והעמיד אתם לפני ה' פתח אוהל מועד. ונתן אהרן על שני השעירים גרלות, גורל אחד לה' וגורל אחד לעזאזל (ויקרא ט"ז, ז'-ח').

"גורל" זה איננו רק "סידור עבודה" של השעירים, גלומה בו משמעות הקשורה לעצם הפעולה, כפי שכותב הספורנו על אתר:

כי הגורל, בפרט על ידי איש חסידו, הוא כאשר ישאל איש בדבר האלהים, כאמרו (משלי ט"ז, לג): 'בחיק יוטל את הגורל, ומה' כל משפטו (ד"ה גרלות).

הגורל, מטרתו להפקיד את הבחירה בידי ה', ללא משוא הפנים של האדם. בהקשר של יום הכיפורים, ה' הוא הבוחר איזה מן השעירים ילך לעזאזל, בניגוד לשאר הקרבנות שאותם בוחר האדם.

ייתכן כי גורל זה הוא אב-הטיפוס של הפייסות, וצורת חלוקת העבודה בין הכוהנים היא תולדה שלו. גם אם נקבל קביעה זו, עלינו לבחון האם מדובר ב"שיתוף השם" בלבד, או שיש כאן קשר משמעותי. במילים אחרות, השאלה היא האם חלוקת העבודות על ידי פיס קשורה לבחירת השעירים רק באופן הטכני של הבחירה, או שיש קשר גם באופי הבחירה ומשמעותה.

ג. מיקום הפייסות בסדר היום

ארבעת הפייסות המתוארים במשניות במסכתות תמיד ויומא התרחשו בתחילת יום העבודה במקדש. לגבי הפיס הרביעי - העלאת האיברים מן הכבש ולמזבח - מצינו מחלוקת במסכת תמיד:

חדשים עם ישנים בואו והפיסו מי מעלה איברים מן הכבש ולמזבח.

ר' אליעזר בן יעקב אומר: המעלה איברים לכבש הוא מעלה למזבח. (פ"ה, מ"ג)

לדברי ר' אליעזר בן יעקב היו במקדש רק שלושה פייסות. גם לדעת חכמים, ארבעת הפייסות מתרחשים בשלושה זמנים - בעוד הפיס הראשון והשני נעשו בהפרישי זמן (פ"א מ"ב, פ"ג מ"ב), הרי שהפיס השלישי והרביעי נעשו בזה אחר זה (פ"ה, מ"ב-מ"ג).

שלושת אירועי הפייסות מחלקים את הבוקר במקדש לשלושה חלקים. חלוקה זו מקבלת ביטוי בחלוקת 6 הפרקים [1] של מסכת תמיד לשלוש חטיבות, כאשר כל אחת מהן נפתחת על ידי פיס (פ"א מ"ב, פ"ג מ"א, פ"ה מ"ב).

אם נעיין בפתיחות ובסיומות של הפרקים, החלוקה לחטיבות תהיה בולטת לעין:

סיומת פרק ב + פתיחת פרק ג	סיומת פרק ד + פתיחת פרק ה
הציתו שתי המערכות באש, וירדו ובאו להם ללשכת הגזית . אמר להם הממונה ...	הלכו ונתנום מחצי הכבש ולמטה במערבו, ומלחום, וירדו ובאו להם ללשכת הגזית לקרות את שמע . אמר להם הממונה ...

השימוש הכפול באותו משפט מחלק את ששת הפרקים של המסכת לשלוש חטיבות, כאשר כל אחת מהן מורכבת משני פרקים, ובפתיחת כל חטיבה נערך פיס על העבודות שמתבצעות באותה חטיבה.

חלוקת המסכת לשלושה חלקים איננה טכנית בלבד. היא מחלקת את יום העבודה לשלושה שלבים עקרוניים: בפרקים א-ב עיקר העבודה היא תרומת הדשן והצתת המזבח, כפעולות **סיום** ליום האתמול. [2] בפרקים ג-ד מתמקדת העבודה **בהכנות**: [3] ניתוח קרבן התמיד ודישון כלי ההיכל. פרקים ה-ו מתארים את ביצוע העבודות של **היום החדש**: הקטרת הקטורת, הקרבת התמיד, השתחויות וברכת הכוהנים.

אם כן, מעבר לחלוקת העבודה בין הכוהנים, משמשים הפייסות גם לחלוקת היום.

ד. מקום עריכת הפייסות

הפיס הראשון, הפותח את יום העבודה במקדש, התרחש במקום שבו ישנו הכוהנים - בבית המוקד. על פי המתואר במסכת מידות, בית המוקד הוא מן הלשכות הנמצאות על הצלע הצפונית של העזרה. הפיס השני, וכן השלישי והרביעי, התקיימו בלשכת הגזית, שגם היא נמצאת על צלעות העזרה. [4]

אף לא אחד מן הפייסות התרחש בעזרה, למרות שהעבודות שעליהן נעשה הפיס נעשו בעזרה ובהיכל. בפיס השני הדבר מודגש במיוחד, שכן הכוהנים נמצאים בעזרה, נכנסים אל לשכת הגזית כדי לערוך את הפיס, ויוצאים משם כדי לבדוק אם הגיע זמן השחיטה. יציאתם מן העזרה נועדה רק כדי לערוך את הפיס.

נראה שיש ניגוד מהותי בין מקום הפיס ובין מקום העבודה, ולכן הפיס חייב להיעשות מחוץ למתחם העזרה. זאת בניגוד להפלת הגורל על השעירים, המתרחשת "לפני ה'". את הסיבה לכך ננסה להבין מתוך עיון במאפיינים נוספים של הפייסות.

ה. משתתפי הפייסות

בשלושה מתוך ארבעת הפייסות, מזכיר הממונה את קהל היעד של הפיס: בפיס הראשון - "מי שטבל יבוא ויפיס", בפיס השלישי - "חדשים לקטורת בואו והפיסו", ובפיס הרביעי - "חדשים עם ישנים מי מעלה איברים מן הכבש למזבח". נראה שבפיס השני לא הייתה הגבלה על ההשתתפות, ולכן לא היה הממונה צריך לומר דבר. [5]

לפי הגבלת המשתתפים ניתן לראות כי קיימת הקבלה מסוימת בין הפיס הראשון והשני אל מול הפיס השלישי והרביעי. בפיס הראשון בכל קבוצה (היינו הראשון והשלישי) ראויים להשתתף רק חלק מן הכוהנים, ואילו בפיס השני בכל קבוצה (כלומר השני הרביעי) משתתפים כל הכוהנים. בנוסף לכך, בפיס הראשון והשלישי מספר הזוכים מועט - אחד או שנים, [6] ואילו בפיס השני והרביעי מספר הזוכים רב.

הקבלה זו מקבלת חיזוק בבואנו להשוות את הפעולות שעליהן מפיסים. בפיס השני והרביעי מפיסים על עבודות קרבן התמיד, והקריאה דומה - "מי מעלה איברים...". במובן מסוים, הפיס הרביעי משלים את הפעולה של הפיס השני, שכן בשני העלו את האיברים לכבש ואילו ברביעי מעלים אותם מהכבש אל המזבח. בפיס הראשון והשלישי מפיסים על עבודות שאינן קשורות ישירות לקרבן, ומתוארות בצורה דומה:

פיס ראשון - תרומת הדשן	פיס שלישי - עבודת הקטורת
מי שזכה לתרום את המזבח... נטל מחתת הכסף ועלה לראש המזבח, ופנה את הגחלים הילך והילך, וחתה מן המאוכלות חתה מן המאוכלות הפנימיות וירד. (פרק א משנה ד ה)	מי שזכה במחתה, נטל מחתת הכסף ועלה לראש המזבח, ופנה את הגחלים הילך והילך, וחתה מן המאוכלות הפנימיות [7], ירד וערן לתוך של זהב. (פרק ה משנה ה)

נראה, אפוא, שלפנינו שתי מערכות, שבכל אחת מהן שני פייסות. הפיס הראשון בכל מערכת ממוקד מאוד - זוכה יחיד ועבודה יחידאית (לא חלק מתהליך), ואילו הפיס השני בכל מערכת רחב מאוד - זוכים רבים ועבודה מתמשכת.

אם כן, במהלך הפייסות אנו עוברים תהליך כפול של צמצום והרחבה - מצד העבודות ומצד הזוכים.

ו. בין הפיס לעבודה

תופעה חוזרת בתיאור הפייסות במסכת תמיד, היא המרחק בין הפיס לביצוע העבודה על ידי הכוהן שזכה בפיס. במסגרת זו נתייחס רק לשלושת הפייסות הראשונים, כיוון שבפיס הרביעי לא מתואר ביצוע הפעולה על ידי הזוכים בפיס: [8]

פיס 1 - 'מי שטבל יבוא ויפיס'. הפיסו, זכה מי שזכה. (פרק א, משנה ב)

מי שזכה לתרום את המזבח הוא יתרום את המזבח... (פרק א, משנה ד)

פיס 2 - 'בואו והפיסו...'. הפיסו, זכה מי שזכה. (פרק ג, משנה א)

מי שזכה בתמיד מושכו והולך לבית המטבחים... (פרק ג, משנה ה)

פיס 3 - '...לקטרת בואו והפיסו'. הפיסו, זכה מי שזכה. (פרק ה, משנה ב)

מי שזכה בקטרת היה נוטל את הכף... (פרק ה, משנה ד)

אם כן, על אף שטבעי היה כי כל עבודה תתבצע מיד לאחר הפיס על אותה עבודה, בכל אחד מן הפייסות יש הפרדה של משנה אחת לפחות (=פעולה אחת לפחות) בין הפיס והעבודה. סגנון המשנה מדגיש זאת על ידי חיבור לשוני בין סיום הפיס - "זכה מי שזכה", לתחילת העבודה - "מי שזכה...". חיבור זה יוצר המשך ישיר, שמעצים את גודל ה'הפרעה' במשניות הנמצאות בין הפיס והפעולה.

כדי להבין את טעם ה'הפרעה', נעיין בחלק מן המשניות ה'מפריעות':

פיס ראשון:

נכנסו אחריו ושתי אבוקות של אור בידם. נחלקו לשתי כיתות, אלו הולכים באכסדרא מכאן, ואלו הולכים באכסדרא מכאן. היו בודקין והולכין, עד שמגיעין למקום בית עושי חביתים. הגיעו אלו ואלו, אמרו: 'שלום?' - 'הכל שלום!'. (פרק א, משנה ג)

פיס שני:

נכנסו ללשכת הכלים, והוציאו משם תשעים ושלושה כלי כסף וזהב, השקו את התמיד בכוס של זהב. אף על פי שהוא מבוקר מבערב, מבקרים אותו לאור האבוקות. (פרק ג, משנה ד)

פיס שלישי:

מסרום לחזונים, היו מפשיטין אותם את בגדיהם, ולא היו מניחים עליהם אלא מכנסים בלבד. וחלונות היו שם, וכתוב עליהן תשמישי הכלים. (פרק ה, משנה ג)

מעבר לקשרים לשוניים בין המשניות (אבוקות של אור/לאור אבוקות, לשכת הכלים/תשמישי הכלים), כולן מתארות פעולה משותפת של כלל הכהנים. כלומר, בין בחירת היחיד לביצוע העבודה על ידי היחיד, מפרידה תמיד פעולה משותפת של אלו שעלו בגורל עם אלו שלא עלו בגורל. הרעיון העקרוני העולה מכאן ברור - בחירת היחיד על פני השאר איננה מבטלת את מקומם של אלו שלא נבחרו. אין הם צריכים לחכות להזדמנות נוספת, שכן עוד לפני שיממש היחיד את זכייתו, יפעלו כולם כאחד ויאפשרו לו לבצע את העבודה. היחיד אינו נבחר על חשבון אחיו הכהנים, אלא מתוך אחיו הכהנים!

כדי להוכיח זאת, נעיין בפעולות המתרחשות מיד לאחר ביצוע הזכיה על ידי היחיד-

פיס ראשון:

ראוהו אחיו שירד והם רצו ובאו. מהרו וקדשו ידיהן ורגליהן מן הכיור, נטלו את המגרפות ואת הצינורות ועלו לראש המזבח... החלו מעלין באפר על גבי התפוח... החלו מעלין בגזירין... בררו משם עצי תאנה... הציטו שתי המערכות באש, וירדו ובאו להם ללשכת הגזית (פרק ב, משניות א-ה).

פיס שני:

הלכו ונתנום מחצי הכבש ולמטה... אמר להם הממונה: 'ברכו ברכה אחת', והן ברכו. קראו עשרת הדברים... ברכו את העם שלש ברכות: אמת ויציב, ועבודה, וברכת כהנים... (פרק ד, משנה ג - פרק ה, משנה א).

פיס שלישי:

פרשו העם והקטיר והשתחוה ויצאו... נכנסו אחיו הכהנים והשתחוה ויצאו... באו ועמדו על מעלות האולם... וברכו את העם ברכה אחת... (פרק ו, משנה ג - פרק ז, משנה ב).

לאחר ביצוע כל אחת מן העבודות על ידי הכהן שזכה בה, מתרחשת פעולה משותפת של כלל הכהנים. אם כן, הרעיון העקרוני שאותו תארנו חוזר גם לאחר העבודות, כדי לשוב ולהדגיש כי בחירת כהן מסוים לביצוע עבודה אינו מפקיע את מקומם של אחיו הכהנים, גם אלה שאינם זוכים, בסדר יום העבודה.

ז. אופן עריכת הפייסות

המשנה אינה מזכירה במפורש את הדרך שבה נעשה הפיס בפועל, אך תיאור כזה מצוי בתוספתא שנראה להלן. לעומת זאת, בשני מקרים אחרים של הכרעה שלא על ידי בחירה, המשנה מפרטת כיצד נעשו:

וקלפי היתה שם ובה שני גורלות... טרף בקלפי והעלה שני גורלות, אחד כתוב עליו 'לשם', ואחד כתוב עליו 'לעזאזל' (יומא, פרק ג משנה ט - פרק ד, משנה א).

ואם היו שניהם שווים, הממונה אומר להם: 'הצביעו!'. ומה הן מוציאינן? אחת או שתיים, ואין מוציאינן אגדל במקדש (שם, פרק ב, משנה א).

בשני המקרים המטרה היא להכריע בין שני 'מתמודדים'. התיאור הראשון מוכר וידוע, ועניינו בחירה לא-מודעת על ידי פתקים המוסתרים מעין הבוחר. לגבי הדרך השנייה, הוכיח שמואל כהן [9] כי מדובר בשיטת ההכרעה הקרויה כיום 'פרד או זוג', כלומר, שני המתמודדים מוציאים את אצבעותיהם, ועל פי מספר האצבעות נקבע הזוכה.

ההבדל בין שיטות ההכרעה רב מאוד, וניתן לראות זאת כפועל יוצא של המניע להכרעה. כבר ראינו לעיל כי הגורל ביום הכיפורים נועד לבטא את בחירתו של ה', ולכן הוא נעשה על ידי שליחו - הכהן הגדול. בהכרעה השנייה, בין שני המתמודדים על תרומת הדשן, מדובר בצורך אנושי בלבד, ולכן הוא נעשה בהשתתפות שני הצדדים.

לאור ההבדל בין שיטות הכרעה אלו, נעיין בתוספתא המתארת את דרך עריכת הפיס היומיומי:

כיצד מפייס? נכנסין ללשכת הגזית ומקיפין ועומדין בכלאים, [10] הממונה בא ונוטל מצנפתו של אחד מהן, ויודעין שממנו פייס מתחיל. לא היו מוציאין שתיים אלא אחת אחת. היחידים [11] שבהן מוציאין שתיים שתיים, ולא היו מונין את היתירה. (תוספתא כפורים פרק א, הלכה י)

בבואם לפיס עמדו הכוהנים בצורה הקרובה למעגל, והממונה קבע מספר כלשהו ונקודת התחלה לספירה, ומי שעליו הצביע הממונה בהגיעו למספר שנקבע היה הזוכה.

שיטת פיס זו קרובה יותר לפיס האנושי - היא נעשית בידי אנשים בלבד, ויחידות הספירה הן בני אדם. אך התוספתא מדגישה את ההבדל בין שתי הפייסות: לעומת הפיס שבמשנה שבו "הן מוציאין אחת או שתיים", בפיס שבתוספתא "לא היו מוציאין שתיים אלא אחת אחת", ומי שהוציא שתי אצבעות - "לא היו מונין לו את היתירה". כלומר, כאשר ההכרעה הייתה בין שני כוהנים, השפיע הכוהן עצמו על הבחירה, בהחלטתו להוציא אצבע אחת או שתיים, אך בפיס של כל הכוהנים, כל אחד מן הכוהנים הוא יחידה אחת, ואין לפעולה של אחד מהם כל השפעה על בחירת הזוכה בפיס.

אם כן, עריכת הפיס נעשתה בדרך אנושית, אך אין לאדם יכולת להשפיע על התוצאות. תיאור זה יכול לקרב את שיטת הפיס לגורל הא-לוהי, מה שיעורר את התחושה שהזוכה נבחר בשם ה'. אך מקום עריכת הפיס, שהיה, כפי שצינינו לעיל, מחוץ לעזרה, אינו מותר ספקות - אין כאן גורל "לפני ה'", כי אם בחירה אנושית. לסיכום ניתן לומר שהשיטה שבה נערך הפיס משלבת בין שתי השיטות האחרות, ויוצרת מרקם עדין בין הגורם האנושי והגורם הלא-אנושי.

עניין נוסף בשיטת פיס זו היא בחירת הכוהן הזוכה מתוך שאר הכוהנים. בפיס המתואר במשנה התמודדו שני כוהנים ביניהם על הזכיה, ושיטת הפיס, כמו גם תוצאתו, הייתה 'או זה או זה'. לעומת זאת, בפיס המתואר בתוספתא הכוהן נבחר בזכות מספר הכוהנים שעמדו לפניו, ואם חסר אחד מהם, הזוכה היה הכוהן שאחריו. הכוהן לא מקבל את העבודה בזכות מספר האצבעות שהחליט להוציא, אלא בזכות מספר הכוהנים שהפרידו בינו לבין נקודת ההתחלה. רעיון זה תואם את הרעיון שהראנו לעיל, בדבר היחס בין הכוהן הזוכה לאחיו שלא זכו.

ח. סיכום

ראינו כי כל פיס מתחיל תהליך בן ארבעה שלבים:

בחירת היחיד (פיס) => פעולת רבים => עבודת היחיד => פעולת רבים

דרך שלבי הפיס אנו רואים התמודדות עם תוצאה אפשרית של הפיס - העדפה של כוהן זה או אחר על פני אחריו. שילוב עבודת כלל-הכוהנים בין הפיס לפעולה ולאחר הפעולה, מכוון מסר כלפי הכוהן שנבחר "לבלתי רום לבבו מאחיו", [12] ומסר נוסף כלפי שאר הכוהנים, לבל יאמרו "העוד לנו חלק ונחלה בבית אבינו".

[13]

מערכת ארבעת השלבים מתאימה גם להקבלה שהראנו בארבעת הפייסות:

זוכה יחיד => זוכים רבים => זוכה יחיד => זוכים רבים

אם כן, גם בסדר הכללי של הפייסות, וגם בתוך כל פיס, נשמר האיזון בין היחיד והיחיד.

לאור הבנה זו הסברנו מדוע נבחרה דווקא שיטה זו לעריכת הפיס, לעומת שיטות אחרות המוזכרות במשנה. מן התוספתא למדנו כי הזוכה בפיס לא נבחר בזכות החלטה שלו, ואין לו כל השפעה על תוצאות ההצבעה. יתר על כן, זכיייתו התאפשרה הודות למספר הכוהנים שעמדו לפניו, והוא נבחר מתוך מעגל הכוהנים, בהתאם לרעיון העקרוני שהצענו. אך בחירה לא-אנושית זו עלולה להוביל לתחושה של בחירה בידי שמים, ועל מנת להוציא מידי תפיסה זו הודגשה במשנה הוצאת הפיס אל מחוץ לעזרה.

מעבר לעיון בתוכן הפייסות, ראינו כיצד מיקום הפייסות בסדר היום, נותן להם תפקיד נוסף - לא רק חלוקת עבודה, אלא גם חלוקת היום לשלבי השונים.

יהי רצון שנתפייס עם יוצרנו, וישונו כוהנים לעבודתם ולפייסם !

* המאמר הוא פרי לימוד משותף עם חברי הלל מאלי בין כתלי ישיבת עתניאל.

[1] על פי הנוסח הנדפס והמצוי לפנינו, במסכת תמיד ישנם 7 פרקים, אך בכל כתבי היד מחוברים הפרק השישי והשביעי. נראה שיש לתמוך בחלוקה זו, כיוון שההפרדה בין הפרק השישי לשביעי (בנדפס) נעשית באמצע משנה. את הקטרת הקטורת והשתחויות הכוהנים (פ"ו מ"ג-פ"ז מ"א) יש לקרוא כתיאורים מקבילים - כאשר כוהן רגיל מבצע את העבודה, וכאשר עושה זאת כוהן גדול:

לא היה המקטיר מקטיר עד שהממונה אומר לו הקטר.

אם היה כהן גדול, הממונה אומר: אישי כהן גדול, הקטר.

פרשו כל העם והקטיר והשתחוה ויצא.

בזמן שכהן גדול נכנס להשתחוות...

נכנסו אחיו הכהנים והשתחו ויצאו.

הצגה כזו של המשנה מראה כי החלוקה לפרקים, כך שהמשפט "בזמן שכהן גדול..." מתחיל פרק חדש, איננה מתאימה לפשט המשנה, והיא הופכת משנה אורגנית לחצויה בין שני פרקים.

[2] בתרומת הדשן מרימים את חלקי הקרבנות של אמש "המעוכלות היטב" (כך בכת"י קויפמן). בפרק ב ניתן לראות "חתימה מעין פתיחה" באמצעות הביטוי "האברים והפדרים שלא נתעכלו **מבערב**", וכך מודגש כי הם המוקד המרכזי של פרקים אלו.

[3] הדבר בא לידי ביטוי בכך שהפעולות בפרקים אלו נעצרות באמצעיתן - הנחת האיברים עד מחצית הכבש והשארת כלי הדישון בהיכל. הפעולות מגיעות לידי השלמה בפרקים האחרונים של המסכת.

[4] מקומה של לשכת הגזית מוזכר במסכת מידות (פרק ה'). מנוסח הדפוס עולה כי היא הייתה בצפון העזרה, אך בכל כתבי היד של המשנה כתוב כי היא הייתה בדרום.

[5] אף בפיס הרביעי אין הגבלה על ההשתתפות, אך למרות זאת פורט הדבר כניגוד לפיס השלישי. הפיס הראשון הגביל רק את אלו שלא טבלו, אך עד שנעשה הפיס השני הם כבר הספיקו לטבול, ולכן אין צורך לומר כי הם כלולים בפיס.

[6] בפיס הראשון זכה אדם אחד בלבד, ואילו לגבי הפיס השלישי יש מחלוקת תנאים האם זכו בו אחד או שנים (תוספתא יומא פ"א ה"א).

[7] כך הגרסה בכתב יד קויפמן.

[8] העלאת האיברים מן הכבש למזבח, שעליה מפיסים בפיס הרביעי, מתוארת במסכת תמיד כאשר עושה אותה הכוהן הגדול, ולא הזוכים בפיס.

[9] במאמרו 'זוג או פרד', **נטועים** ז, תש"ס, עמ' 95-98.

[10] הר"ש ליברמן (תוספתא כפשוטה, עמ' 733) כותב: "מתוך המקורות ברור שהכוונה לעיגול המתעקם לתוכו, כעיגול בתוך עיגול, כצורת פיתולי החילזון, cochlearium, וצ"ל לפנינו: [כ]ככליאס".

[11] הר"ש ליברמן (שם) מביא בשם הגאונים: "מאן יחידים? רבנן", ונראה כי שאלו זאת מהביטוי "יחידים" המופיע במשנה ובתוספתא בפרק ראשון בתענית. בכרך הנוסח, פירש ר"ש ליברמן: "היחידים וכו'". כלומר החלשים", ומתוך ענוותו הכפיף עצמו לפירוש הגאונים והוסיף: "ומאן קצירי ומריעי, רבנן".

[12] על פי דברים י"ז, כ.

[13] על פי בראשית ל"א, יד.